

АЙЫЛ ЧАРБА
СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО
AGRICULTURE

Токтосунов Б.И., Абдурасулов А.Х., Салыков Р.С.

**АБОРИГЕНДИК КЫРГЫЗ ЖЫЛКЫЛАРЫНЫН
КЕЛИП ЧЫГЫШЫ ЖАНА ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ**

Токтосунов Б.И., Абдурасулов А.Х., Салыков Р.С.

**ПРОИСХОЖДЕНИЕ И ОСОБЕННОСТИ АБОРИГЕННОЙ
КЫРГЫЗСКОЙ ЛОШАДИ**

B.I. Toktosunov, A.Kh. Abdurasulov, R.S. Salykov

**ORIGIN AND FEATURES OF ABORIGINAL
KYRGYZ HORSES**

УДК: 636.046.2

Кыргыз жылкысы көчмөндөр турмушунда маанилүү оорунду ээлеген, ал унаа катары, аскердик курал жана тамак-аш катары колдонулган. Жылкысыз көчмөндөрдүн турмушун элестетүү мүмкүн эмес эле. Кыргыз аттары чарбалык багыты боюнча – мингич, климаттык жана зоналык белгилери боюнча – тоолук, келип чыгуусу боюнча жергиликтүү аборигендик популяция, көбөйүү тартиби жана асыроо ыкмасы боюнча үйүр жылкысы. Кыргыз жылкысы эң байыркы уникалдуу аборигендик популяция болуп саналат. Анын өсүү эволюциясында башка популяциялардан өзгөчөлүгүнө табигый тандоо жана жаратылыш-климаттык шарттар таасирин тийгизген.

Негизги сөздөр: аборигендик кыргыз жылкылары, тарыхый маалыматтар, кайра жаратуу (эволюция), генезис, популяция.

Кыргызская лошадь играла важную роль в укладе жизни кочевников кыргызов, служила транспортом, военным орудием и пищей. Кочевой образ жизни народа был просто немыслим без использования лошади. По хозяйственному назначению кыргызские лошади - верхово-вьючные, по признакам климатических поясов и зон - горные, по происхождению - аборигенные (местные) породы и по отличиям в способах и методах разведения - табунные лошади. Кыргызская лошадь одна из уникальных аборигенных популяций лошадей, которая имеет древнейшее происхождение. Образовавшаяся под воздействием природно-климатических факторов и естественного отбора в процессе эволюции и имеет популяционную особенность отличающаяся от других видов и популяций.

Ключевые слова: аборигенные кыргызские лошади, исторические данные, эволюция, этногенез, генезис, популяция.

The Kyrgyz horse played an important role in the way of life of the nomads of the Kyrgyz, served as a transport, a military tool and food. The nomadic way of life of the people was simply

unthinkable without the use of a horse. For economic purposes, Kyrgyz horses are top-pack horses, according to the characteristics of climatic zones and zones - mountainous, by origin - native (local) breeds, and herd horses by differences in breeding methods and methods. The Kyrgyz horse is one of the unique indigenous horse populations that has an ancient origin. Formed under the influence of climatic factors and natural selection during evolution, it has a population feature that differs from other species and populations.

Key words: indigenous Kyrgyz horses, historical data, evolution, ethno genesis, genesis, population.

Киришүү. Адамзат жаралгандан баштап жердин кыйырсыз мейкиндигинде адам баласынын көчмөн түрү болгон. Андан бери көчмөндөрдүн тарыхында көп өзгөрүүлөр болду, жоголгон уруулардын ордуна жаңылар пайда болду, же болбосо уруулардын жаңы кошундулары түзүлдү. Алардын ортосунда чарбачылыкта, мал чарбасында, маданиятында, тыгыз байланыштар болду. Көчмөндөрдүн өнүгүү тарыхында – кыргыз көчмөн цивилизациясы да бар болчу. Кыргыз жылкысы табияттын тоолуу эң катаал шарттарында калыптанган жылкылардын эң байыркы түрү [8].

Изилдөө маселеси. Кыргыз жылкысынын эволюциялык келип чыгышын тарыхый мүнөздө изилдөө, азыркы жана мурдагы тарыхый фактыларын чагылдыруу.

Колдонулган материалдар. Советтик, россиялык, чыгыш таанучуларынын тарыхый изилдөөлөрү жана археологиялык маалыматтар. Бул маалыматтарды анализдөө жана салыштыруу ыкмасы колдонулду.

Изилдөөнүн натыйжасы. Кыргыз этногенези мал чарбасы, анын ичинен жылкы чарбасы менен тыгыз байланышкан. Тарыхта кыргыздар жөнүндө маалымат аз, кыргыз жылкылары жөнүндө маалымат

андан дагы аз жана чектелген. Бул теманы изилдөөдө тарыхчылардын тарыхый маалыматтарды археологиялык казуулар менен салыштыруу тастыктоолору колдонулду. Академик В. В. Бартольд (1949) өзүнүн илимий эмгектеринде байыркы кыргыздар жөнүндө мындай деп жазган: «Кыргыздар Орто Азиянын эң байыркы элдеринин бири. Азыркы убакта Орто Азияда жашап жаткан элдердин ичинен тарыхта аты ушунча эрте жолуккан бирда эл жок болуш керек» [4]. Этнограф Н.А. Аристов (1893) историограф «Кытай тарыхынын атасы» аталган Сыма Цяндын расмий маалыматтарына таянып, биздин заманга чейинки 209-201-жж. жазмаларында кыргыздар жөнүндө айтылган [2]. Бул кыргыздар жөнүндө биринчи маалымат.

Өзүнүн илимий эмгектеринде белгилүү археолог жана этнограф А. Н. Бернштам (1949) археологиялык казуулардын натыйжасында (Минусинск өрөөнүндөгү көрүстөндөрдөн) байыркы кыргыздар жөнүндө мындай деп жазат – «Племена цзянь – кунь (кыргыз) выступают как скотоводы населявшие средней и верхний Енисей и являющиеся аборигенами данного края.» [3] жана кыргыздардын мал чарбасынын байыркы издерин биздин доорго чейинки II мин жылдыкта табылганын айтат. Бул жөнүндө К.Б. Свечин (1992) мындай деп жазган: - «За 2 тыс. лет до н.э. у них было хорошо развитое скотоводство и коневодство» [5]. Мындайча айтканда, кыргыз жылкысынын генезиси эң байыркы болуп саналат. Анын жок дегенде 4000 жылдык тарыхы бар.

Жылкыларды колго үйрөтүүгө (доместикация) байыркы кыргыз көчмөндөрү түзмө-түз өздөрүнүн салымдарын кошкон. Биринчи, тамак табуу максатында жапайы жылкыларга аңчылык кылышчу, колго үйрөтүлгөндөн кийин унаа жана тамак-аш катары пайдаланышкан. Ошондуктан, кийсе кийим, жал куйругу буюм, жесе тамак, минсе канат, ичсе кымыз багытына жылдыз, деп урунган жылкыны кыргыз деп кыргыздар жылкылар жөнүндө айтышкан.

Көчмөндөрдүн ортосунда мезгил мезгили менен жайыттар жана башка байлыктар үчүн согуштар болуп турган. Мунун 2 себебин А. Н. Бернштам (1949) мындай түшүндүргөн. «Два обстоятельства, во-первых, приручение лошади под верховую езду и, во-вторых, изобретение железа» [3]. Н.А. Аристов (1893) кийин А.Н. Бернштам (1949) кытай тарыхый жазмаларына (650-683-жж.) таянып кыргыздар жөнүндө мындай деп жазышкан: «лошади плотны и рослы, лучшими считаются те, которые сильно дерутся», алар андан ары мындай деп жазышат. Алар (кыргыздар) эт менен тамактанышат, кымыз ичишет, байларынын бир канча миң малы жана жылкылары бар [2,3]. Бул жазмалардан байыркы кыргыздар көчмөн калк болгондугу жана мал чарбачылыгында жылкы чарбасынын абдан маанилүү экендиги белгиленген.

Жылкынын кыргыз көчмөндөрүнүн турмушундагы ордун байыркы кыргыз жазмаларында мындай көрсөтүлгөн: А.Н. Бернштам (1949) В.В. Радловдун (1949) маалыматтарына таянып, 648-ж. тиешелүү көрүстөндөгү жазууну келтирген - «Из-за того, что мои быстроногие лошади и моя конница пришли к концу, я ушел (погиб)». Андан ары автор эки байыркы коло буюмдар (бляшка) табылганын жазат, анда «кыргыз-жоокер» тартылган жана жылкынын элеси берилгендиги айтылат. [3]. Жылкынын элеси кыргыздын оймочиймелеринде да түшүрүлгөн, бул жөнүндө М.В.Рындин (1943) өзүнүн эмгектеринде айткан [6]. Бул изилдөөлөрдөн кийин кыргыз эли байыркы эл экендиги жана алардын ата-бабалары жана ага жааматташ уруулар байыркы кыргыз жылкыларын колго үйрөтүүгө (доместикация) түздөн-түз катышкан деген тыянак чыгарылган.

Кыргыз жылкысынын гана эмес, а баардык эле жылкылардын келип чыгышы жөнүндө ар кандай ойпикирлер бар. Үй жылкысы менен башка жапайы жылкылардын (Eguas) айырмасы анчалык чоң эмес, ошон үчүн илимпоз иппологдордун алардын келип чыгышы жөнүндө пикирлери да ар кандай жана көп. Үй жылкылары жапайы жылкылардан келип чыкканы калетсиз, бирок жапайы жылкылардын кайсы түрүнөн келип чыкканы белгисиз. Ч. Дарвиндин (1928) эмгектеринде "үй жылкылары бир эле жылкылардын түрүнөн келип чыккан эмес", деп божомолдогон [1]. Бул гипотеза туура болушу толук мүмкүн деп, көп илимпоздор кошулат.

Жаратылышта үй жылкылары менен кошо жапайы жылкылар да кездешкен. Пржевальский жапайы жылкылары азыркы үй жылкыларынын түпкү теги деген түшүнүктү В.И. Громова (1949) четке какты жана аны менен башка изилдөөчүлөр макул болушту [7]. Сандра Олсен (2018), Американын Канзас университетинин археология институтунун жана жаратылыш музейинин бөлүмүнүн куратору, филогенетикалык анализ жасап, Пржевальскийдин жапайы жылкылары – 5500-ж. Ботай элинин колго үйрөтүлүп багылып, кайра жапайыланып кеткен жылкылары болуп эсептелет деп, Казахстандагы Ботай жергесиндеги археологиялык казуулардын негизинде аныктаган. Ч.Дарвиндин (1928) гипотезасы дагы бир жолу ырас-талды.

Мурунку кылымда жаратылышта тарпан аттуу жапайы жылкылардын бир түрү жашаган, азыр кездешпейт. Бул түрдүн үй жылкысына болгон таасирин 1886-ж. граф К.Г. Врангель өзүнүн «Книга о лошади» жана 1895-ж. доктор Л.Симонов жана И.Мердер «Лошади (конские породы)» китептеринде мындай деп жазышат: – «Тарпаны падки на домашних кобылиц, отбивают их в степях у домашних жеребцов и уводят с собой. Так как это случается постоянно в течении

целого ряда столетий, то примесь к тарпанам крови домашней степной лошади должна быть настолько значительна...» [9, 10]. Белгилүү илимпоз К.Б. Свечин (1992) палеонтологдордун изилдөөлөрүнүн негизинде мындай деп жазат: - «Очень вероятно, что кровь тарпана течет во многих лошадях» [5]. Кыргыз көчмөндөрүнүн үйүрлөрү жайытта жайылгандыктан, тарпандар алардын жылкыларынын тукумуна да өзүнүн чоң таасирин тийгизген. Тарых булактарына кайрылсак А.Н. Бернштам (1949) мындай деп жазат – байыркы заманда «Китайцы сообщают, что в стране кыргыз водятся тарпаны» [3]. Тарпан менен аргындаштырылган абдан чыдамкай кыргыз жылкылары келип чыккан. Буга кыргыз жылкыларынын өңү-түсү да далил боло алат, себеби кыргыз жылкыларынын ичинде тарпанга окшогон буурул өңдүү (мышастая), жонунда кара «тасма» сызыгы бар жылкылар кездешет. Экстерьер боюнча дагы окшоштуктар бар, эки түрдүн жашоо-шарты дагы бирдей. Мындай өңдүү (мышастая) жылкыларды совет доорунда селекционерлер «кир» өңдүү деп жылкы өстүрүү иштеринде колдонушкан эмес.

Аборигендүү жылкылардын популяциясы өзүнүн жапайы ага-тегине жакын болушат, ошондуктан көчмөндөр, өзгөчө табигый-климатка жана ушул шартта көбөйүшүнө ылайыкташтырып селекция жүргүзүшүп, башка касиеттерине көп конул бурушкан эмес.

Кыргыз жылкылары табияттын татаал шартында үйүр менен багылып, табияттын тандоосунан өтөт. Ушул себептен биз, көп кылымдык аборигендик популяциянын күбөсү болуудабыз, бул кылымдарды карыткан кыргыз жылкыларына да тийешелүү.

Көпчүлүк илимпоздор кыргыз аборигендик жылкыларынын келип чыгышын монгол жылкысы менен байланыштырышат же болбосо абдан көп таасирин тийгизген деп эсептешет [7]. Биринчиден, бул эки түрдүн келип чыгышынын айырмалары көп жана төп келишпейт, буга археологиялык казуулар күбө. Кыргыз жылкылары монгол жылкыларына караганда бир топ мурун калыптанган. Экинчиден, кыргыз аборигендик жылкылары экстерьер боюнча да, салмагы боюнча да монгол жылкысынан бир топ айырмаланат. Бирок, экөө тен аборигендик болгондуктан габитус боюнча окшоштуктары бар. Эки түрдү салыштыруу үчүн фотоматериал келтирилди (1-сүрөт).

Сүрөттөгүдөй дене өлчөмдөрүнүн айырмасы төмөндөгүдөй: боюнун бийиктиги 7,5-8 см, кыйыр узундугу 6-7,5 см, көкүрөгүнүн айлантмасы 5-9 см, шыйрагынын айлантмасында көп айырма жок. Бардык өлчөмдөрдө кыргыз жылкысынын көлөмүнүн артыкчылыгы билинип турат.

Монгол жылкысы кичине, кен көөдөндүү, сөөктүү талаа тукумдарына кирет. Башы чоң, дөң мурун,

мойну жоон жана кыска келип, жапыз болот. Жылкы чоң курсак болуп, соорусу кенен келип, көбүнчө ылдый түшүп турат. Кыргыз жылкысынын бою да, буту да монгол жылкысынан узунураак, денеси сындуу, арткы буттары ичине кирип турат (саблистость) ж.б. айырмачылыктары бар. Монгол жылкылары талаа жылкысынын көрүнүктүү тиби, а кыргыз жылкысы тоо жылкыларына кирет, ошондуктан, экөө абдан окшош деп айтканга болбойт.

Монгольская лошадь.

Кыргызская лошадь.

Үчүнчүдөн, тарыхта кыргыздар монголдорго үс-төмдүк кылып, же тескерисинче монголдор Орто Азияны басып турган мезгилдер болгон. Көчмөн кыргыздарга чейин эле кыргыз жылкылары түптөлүп, көбөйүп калган. Ошон үчүн монгол жылкыларында кыргыз жылкылары синип кетти деп айтышка болбойт, бирок кандайдыр бир денгээлде бири-бирине таасир берди десек жанылышпайбыз. Дүйнөдө эч бир жылкы породасын "таза" деп айтышка болбойт. Баары бир кандайдыр бир башка породаалардан таасирлер болот, маселе кандай денгээлде.

Кыргыз жылкысы өстүрүлгөн жер аймагына жараша тоо экологиялык тибине кирет. А. Зуйтин жана Б. Войтяцкий (1930) өздөрүнүн китебинде эң алгачкылардан болуп кыргыз жылкыларын сүрөттөгөн авторлорду мисалга келтиришкен. Мисалы, Н. Бахметьев (1870) жана А. Вилькенс (1975) кыргыз жылкыларын тоо жана талаа жылкыларына бөлүнөт дешкен, а К. Дихтерихс (1876) кыргыз жылкылары тоо жылкысына кирет деп эсептеген: - "как по ее общему характеру, так по историческому прошлому" [11]. Кээ бир авторлор, мисалы В.О Витт, О.А. Жегилковский, А.С. Красников (1964) ж.б., адамдардын тоону байырлашы талаа жылкыларынан тоо жылкыларынын пайда болушунун себеби деп ырасташты – "постепенно изменялись и преобразовывались в различные породы лошадей" [7]. Бул гипотеза тоо жылкылары талаа жылкыларындай эле эң байыркы экендигин сунуштайт. Тоонун катаал шарттарында жашаш үчүн тоо жылкысы бир топ тоого тийешелүү сапаттарга ээ болуш керек. Анын дене түзүлүшү тоолуу жерде кыялап чыгууга, тоодон тике түшүүгө калыптанып, эволюциялык көп калыптануудан өткөн.

Кыргыздарды этногенезисине кайрылсак, көчмөн калк катары алар душман жете алгыс алыскы тоолорду жердешкен деп А.Н. Бернштам (1949) б.з. чейинки II кылымдагы согушту мисал келтирет. Алар тоо этектерин жердешкен – "Великой киргизской стеной", "усложняющие подступы к киргизам" [3]. Байыркы көчмөн кыргыздардын жылкылары накта тоолук жылкылардын көрүнүктүү өкүлү деп атасак болот. Себеби, биздин өлкөнүн төрттөн үч бөлүгүн тоолор ээлейт жана деңиз денгээлинен 2750 м бийиктикте турат.

Корутунду. Келтирилген фактылар мындай кортунду чыгарууга мүмкүнчүлүк берет. Биринчиден, географиялык аймактар ортоңку жана жогорку Енисей Минусинс өрөөнү, Түштүк Сибирь жана Орто Азиянын түндүгү өзүнүн ландшафтынын ар түрдүүлүгү менен жана жайыттарынын кеңдиги менен жапайы жылкылардын өсүп өнүгүшүнө чоң таасирин тийгизген. Бул өрөөндөрдү байыркы кыргыздардын ата-бабалары жана алардын тууган уруулары байырлашкан. Археологиялык материалдар жана байыркы жазма булактар жылкыларды колго үйрөтүүнүн (доместикация) бирден бир очогу болуп байыркы кыргыздардын ата-бабалары деп аныкташкан.

Экинчиден, мал чарбачылыгы б.з. чейинки II миң жылдыкта пайда болгон деп эсептелсе, анда жылкыны колго үйрөтүү дагы эң байыркы заманда жүргүзүлгөн деп эсептесе болот. Кыргыз жылкысынын генезисине эң аз дегенде 4000 миң жыл болду жана ал эң байыркы тоо жылкысынын өкүлү болуп саналат.

Үчүнчүдөн, байыркы кыргыз жылкыларынын өсүү эволюциясында башка көчмөн калктын жылкыларынын таасири болгон, ошонун ичинде монгол жылкыларынын да. Жапайы жылкылардын түрү-тарапандын да өзгөчө таасири бар деп эсептесе болот.

Адабияттар:

1. Аристов Н.А., Усуни и кыргызы или кара-кыргызы. Очерки истории и быта населения западного Тянь-Шаня и исследования по его исторической географии. - Бишкек: Илим, 2001. - С. 143-145.
2. Бартольд В.В., Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана. - Бишкек: Фонд "Сорос-Кыргызстан", Издательство "Шам". 1996. - С. 178, 234, 48.
3. Бернштам А.Н., Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана. - Бишкек: Фонд "Сорос-Кыргызстан", Издательство "Шам". 1998. Т. 2. - С. 313-314, 159-160, 490-505, 183-184, 657.
4. Борбугулов М., Энциклопедия Ысык-Көл Нарын. - Фрунзе, 1991. Главная редакция Киргизской Советской Энциклопедии. - С. 7.
5. Буденный С.М., Книга о лошади. - Москва: Госиздат сельхоз литературы, 1952. - С. 580-582, 561.
6. Витт В.О., Желиговский О.А., Красников А.С., Коневодство и конейпользование. - Москва: Колос, 1964. - С.174.
7. Врангель К.Г., Книга о лошади. - С-Петербург: Издание Щепанского, 1898. - Т. 2. - С. 432, 278.
8. Токтосунов Б.И., Абдураулов А.Х., Мусакунов М.К. Параметрические особенности головы кыргызских лошадей. / Известия Оренбургского государственного аграрного университета. 2018. №1(69). - С. 137-140.
9. Зуйтин А.И., Войтяцкий В.П., Домашние животные Киргизии. - Л. Издательство Академии наук. 1930. - Ч.2. С. 6-5, 93, 9-12.
10. Симонов Л., Мердер И. Лошади (конские породы). Париж: АСТ ИД "Русь" - "Олимп". 1895. - С. 8, 15, 19-20, 29, 35-37.
11. Свечин К.Б., Бобылев И.Ф., Гопка Б.М., Коневодство. - Москва: Колос, 1992. - С. 20, 129, 16.